

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.4.1.11>

ВОКАЛЬНО-ТЕХНІЧНІ УМІННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ ЯК ЦІЛІСНИЙ ІНТЕГРАТИВНО-ДИНАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС

Тянь Лін

*аспірантка факультету мистецтв імені Анатолія Авдієвського
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-9854-0926*

Анотація. У науковій статті автор досліджує зміст вокально-технічних умінь майбутніх учителів музики на основі комплексного підходу, конкретизує вокально-технічні уміння за трьома групами (технологічно-позиційні уміння, комунікативно-виражальні уміння, інтерпретаційні уміння), окреслює основні фази інтерпретаційної діяльності, визначає функцію координації вокальної фонації й слухових уявлень, функцію музичної комунікації, функцію постановки і розв'язання музично-виконавських завдань художньої інтерпретації та функцію рефлексії як фактори, відповідальні за вектор зміни динаміки сформованості комплексу вокально-технічних умінь.

Ключові слова: вокально-технічні уміння, комплекс, майбутній учитель музики, висока співацька позиція, цілісність, інтеграція, динаміка.

VOCAL-TECHNICAL SKILLS OF A FUTURE MUSIC TEACHER AS A HOLISTIC INTEGRATIVE-DYNAMIC COMPLEX

Tian Lin

*Postgraduate Student at the Faculty of Arts named after Anatoly Avdievsky
National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-9854-0926*

Abstract. In the article the author investigates the contents of the vocal-technical skills of the future music teachers on the basis of the complex approach, concretizes the vocal-technical skills according to three groups (technological-positional skills, communicative-expressive skills, interpretative skills), outlines the basic phases of the interpretative activity. Defines the coordination function of vocal phonation and auditory perceptions, function of musical communication, function of setting and performing musical-performance tasks of artistic interpretation and function of reflection as the factors responsible for the vector of changes in the dynamics of the formation of the complex of vocal-technical skills.

Key words: vocal-technical skills, complex, future music teacher, high singing position, integrity, integration, dynamics.

UMIĘTNOŚCI WOKALNO-TECHNICZNE PRZYSZŁEGO NAUCZYCIELA MUZYKI JAKO CAŁOŚCIOWY KOMPLEKS INTEGRACYJNO-DYNAMICZNY

Tian Lin

*aspirantka Wydziału Sztuki imienia Anatolija Awdijewskiego
Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia M.P. Drahomanowa (Kijów, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0001-9854-0926*

Adnotacja. W artykule naukowym autor bada treść umiejętności wokalnno-technicznych przyszłych nauczycieli muzyki na podstawie zintegrowanego podejścia; konkretyzuje umiejętności wokalnno-techniczne w trzech grupach umiejętności – umiejętności technologiczno-pozycyjnych, komunikacyjno-ekspresyjnych, interpretacyjnych; określa główne fazy działań interpretacyjnych; określa funkcję koordynacji fonacji wokalnej i reprezentacji słuchowych, funkcję komunikacji muzycznej, funkcję inscenizacji i rozwiązywania problemów muzycznych i wykonawczych interpretacji artystycznej oraz funkcję refleksji jako czynników odpowiedzialnych za wektor zmiany dynamiki tworzenia kompleksu umiejętności wokalnno-technicznych.

Słowa kluczowe: umiejętności wokalnno-techniczne, kompleks, przyszły nauczyciel muzyki, wysoka pozycja wokalna, integralność, integracja, dynamika.

Вступ. Дослідження змісту вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музичного мистецтва вимагає врахування їх тісного взаємозв'язку, зумовленого взаємозалежністю емоційно-психологічної, мисленнєво-когнітивної й нейро-фізіологічної сфер особистості.

Саме з позиції взаємовпливу зазначених вище сфер особистості розглядають вокально-технічні уміння такі вчені в галузі теорії та методики постановки голосу, як В. Антонюк (2000), Н. Гребенюк (1999), Л. Дмитрієва (1985), М. Донець-Тессейр (1967), О. Маруфенко (2006), О. Матвєєва (2005), А. Менабені (1987), В. Морозов (1967), Г. Стасько (1995), Р. Юссон (1974) та ін. Спираючись на ці позиції, доцільно, на

нашу думку, розглядати зміст вокально-технічних умінь комплексно, адже саме комплексність передбачає «поєднання окремих <...> процесів і властивостей в одне ціле» (Гончаренко, 2011: 231). Така характеристика вокально-технічних умінь, як комплексність, передбачає використання комплексного підходу як методологічної основи для розроблення змісту вокально-технічних умінь, а також подальшого їх дослідження. Отже, метою дослідження є структурно-змістовий аналіз вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музичного мистецтва на базі комплексного підходу.

Основна частина. Відповідно до поставленої мети завданнями дослідження є конкретизація основних груп вокально-технічних умінь майбутніх педагогів-музикантів, а також уточнення сутності поняття «висока співацька позиція» згідно з характеристиками комплексного підходу. Сучасний український дослідник-педагог С. Гончаренко визначає комплексний підхід як «науково обґрунтовану лінію в галузі виховання, методологічну основу організації всієї педагогічної діяльності, спрямованої на формування гармонійно розвиненої особистості» (Гончаренко, 2011: 232), яка «характеризує явища, процеси <...> з точки зору наявності в них основних компонентів, які забезпечують в єдності і взаємозв'язку повне функціонування» (Гончаренко, 2011:492).

Дослідження змісту вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики з позицій комплексного підходу передбачає осмислення їхньої природи з позицій цілісності. Тобто доцільно, на нашу думку, розглядати всю сукупність вокально-технічних умінь як єдиний комплекс, спрямований на здатність особистості вчителя музичного мистецтва до досконалого провадження вокально-виконавської діяльності як перед учнівською аудиторією на уроках музичного мистецтва, в позаурочній діяльності, так і у випадках, коли вчитель музичного мистецтва бере участь у концертах, вокальних конкурсах, проводить власні сольні концерти тощо. Якщо метою формування комплексу вокально-технічних умінь є досконале виконання вокальних творів, то ця мета підпорядковує й поєднує означені уміння в групі таким чином: у групу технологічно-позиційних умінь, групу комунікативно-виражальних умінь і групу інтерпретаційних умінь.

Технологічно-позиційні уміння забезпечують володіння майбутнього вчителя музики технологією правильного вокального звукоутворення на основі здатності до співу у високій співацькій позиції. До цієї групи належать уміння точного відтворення звуковисотного та ритмічного малюнку музичного матеріалу, уміння повноцінного набору співацького дихання, а також уміння рівномірного його розподілу залежно від темпу музичного твору й довжини та логіки побудови музичної фрази, уміння під час видиху цілеспрямовано посилювати вокальний звук вперед до слухача, уміння варіативного застосування головних та грудних резонаторів, яке забезпечує здатність до володіння різними можливостями щодо тембрального забарвлення вокального твору відповідно до його характеру, уміння єдиної манери формування голосних як здатність до рівного «округлого» вокального звуку, уміння однакового тембрального рівного вокального звукоутворення на всіх регістрах співацького діапазону, уміння «близького» й опертого на стовп дихання звукоутворення як здатність формувати вокальний звук, фокусуючи його на передніх зубах, не дозволяючи йому спрямовуватись углиб гортані.

Специфіка застосування комплексного підходу під час дослідження цієї групи вокально-технічних умінь передбачає, безумовно, первинну конкретизацію кожного з наведених вище умінь, після якої відбувається їх синтез в єдиний цілісний комплекс, що виявляється в особистості як комплекс відповідних відчуттів. Цей комплекс відчуттів і становить у майбутнього педагога-вокаліста, виконавця найважливішу здатність – здатність співати у високій співацькій позиції. На нашу думку, висока співацька позиція є комплексом відчуттів співака, який ґрунтується на здатності до комплексного застосування умінь «близького» й опертого на стовп дихання вокального звуку, політ якого спрямовано на видиху вперед до слухача, на основі залучення головних резонаторів, а також формування округлого «вокального» роту, що уможлиблює єдину манеру формування голосних й тембральне рівняння всіх регістрів співацького діапазону.

Група комунікативно-виражальних умінь забезпечує здатність майбутнього вчителя музики до музичної комунікації. Г. Падалка окреслює музичну комунікацію як полісуб'єктне спілкування, що відбувається між композитором, який створив художній образ, музичним виконавцем, який цей образ транслює, і аудиторією, до якої ця трансляція спрямована. Адже, мистецький образ, на думку авторки «не є безликою інформацією. Зміст його людина має сприймати як духовне послання автора твору, що чекає зустрічі зі своїм читачем, слухачем, глядачем» (Падалка, 2008: 18).

Змістове наповнення комунікативно-виражальної групи вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики зумовлене комунікативною функцією виконавця, який і є основним комунікатором між композитором і публікою, творчо трактуючи, втілюючи й транслюючи її зміст вокального твору, закладений композитором.

А. Мєграбіан, досліджуючи психологічні аспекти комунікації, наполягав на перевагах невербальних комунікативних засобів перед вербальними в контексті ефективності й обсягу їх сприймання. Психолог встановив, що під час транслювання особистістю емоційних переживань і станів, власних відчуттів тощо у процесі комунікації інший учасник комунікаційного процесу повноцінно сприймає за допомогою слів (вербальна комунікація) лише 7% інформації. Водночас інтонація допомагає сприйняти й засвоїти близько 38% інформаційного матеріалу, а міміка, жестикуляція, якими завжди промовляє тіло людини, спричиняє сприймання 55% інформації (невербальна комунікація) (Mehrabian, 2007).

Таким чином, важко перебільшити значення комунікативно-виражальної групи комплексу вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики для повноцінного втілення й транслювання учнівської або іншої слухачької аудиторії характеру музичного твору, власних емоцій та переживань під час його виконання. До цієї групи належать уміння, які стосуються вербального аспекту музичної комунікації, невербального виражально-інтонаційного, а також невербального мімічно-жестикуляційного аспектів, а саме:

– артикуляційно-дикційні уміння, спрямовані на трансляцію змісту вокального твору до аудиторії, які забезпечують чітку вимову тексту вокального твору і таким чином уможливають повноцінне сприймання його літературного змісту й розуміння означеного змісту слухачами (вербальний аспект музичної комунікації);

– уміння точного інтонування мелодії як в опрацьованих вокальних творах та партіях, так і під час «читання з листка», що забезпечують звуковисотно-точне та ритмічно-точне відтворення мелодії вокального твору і уможливають ефективне опанування максимального обсягу звукової палітри слухачами (виражальний музично-виконавський аспект музичної комунікації);

– уміння щодо формування «вокального» роту, який сприяє вільному руху співацького голосу із збереженням естетичного виразу обличчя, відповідного змісту вокального твору, що виконується, зокрема, уміння під час виконання певних «незручних» голосних, таких як «Е», «Є», «І» тощо, а також під час виконання теситурно складних елементів вокальних творів відкривати рот у повному обсязі, зберігаючи вираз обличчя, який відповідає змісту вокального твору, що виконується (невербальний мимічний аспект музичної комунікації);

– уміння щодо мимічного, жестикуляційно-пластичного втілення характеру вокального твору, емоційного ставлення виконавця до його змісту (невербальний мимічно-жестикуляційний аспект музичної комунікації).

Група інтерпретаційних умінь забезпечує розвиток у майбутніх учителів музичного мистецтва здатності до самостійного оригінального трактування вокальних творів, що виконуються в процесі проведення комбінованих уроків музичного мистецтва, в процесі позакласної діяльності, а також в процесі провадження просвітницької діяльності.

Робота над інтерпретацією вокального твору передбачає перебіг таких основних фаз:

– *інформаційно-мистецтвознавча*, під час якої студент має ознайомитись із відомостями щодо творчої особистості композитора й автора літературного тексту, їхньої ідейно-естетичної платформи, мистецького світогляду, стилю й жанру вокального твору в контексті епохи його створення, характерних особливостей тощо (уміння щодо опрацювання музикознавчих, музично-теоретичних, вокально-педагогічних джерел, зіставлення й класифікації отриманої інформації);

– *аналітично-теоретична*, під час якої студент здійснює комплексний музично-теоретичний аналіз виражальних засобів як музики, так і поезики, зокрема форми, динаміки, що супроводжує драматургічний розвиток, тембрального забарвлення, метро-ритмічних і темпово-агогічних особливостей тощо (аналітичні уміння щодо визначення форми та інших засобів музичної виразності, жанрово-стильових особливостей, педагогічного потенціалу вокального твору, що забезпечують здатність до музично-теоретичного та художньо-педагогічного аналізу вокальних творів);

– *проективно-концептуальна*, під час якої майбутній вчитель музичного мистецтва визначається із загальним осмисленням художнього образу, власним розумінням творчого задуму авторів на основі ретельного вивчення як музичного, так і літературного тексту, і самостійно або за допомогою викладача створює проєкт інтерпретаційного концепту вокального твору (уміння щодо самостійного проєктування оригінального інтерпретаційного концепту вокального твору на основі жанрово-стильового підходу);

– *репетиційно-тренувальна*, під час якої майбутній вчитель музичного мистецтва віднаходить для кожного з виражальних засобів певне вокально-технічне уміння й відпрацьовує їх у контексті розробленого інтерпретаційного проєкту (уміння плавного голосоведення, чіткого виконання музичного малюнку, викладеного у різних штрихах у швидкому темпі, розгортання динамічного розвитку, мелодекламаційно-агогічні уміння та ін.);

– *виконавсько-продуктивна*, під час якої студент у процесі вокального виконання на сцені безпосередньо в режимі реального часу втілює розроблений інтерпретаційний концепт, що і є продуктом його інтерпретаційної діяльності (комплексні вокально-виконавські уміння повноцінно втілити власний інтерпретаційний концепт в емоціогенних умовах прилюдного виконання вокальних творів; уміння швидко артистично перевіритись під час втілення власного інтерпретаційного концепту в емоціогенних умовах прилюдного виконання вокальних творів);

– *рефлексивно-оцінювальна*, під час якої відбувається осмислення результатів проведеної інтерпретаційної діяльності, оцінювання переваг і недоліків розробленого концепту, можливі зміни тощо (уміння щодо рефлексивного оцінювання результатів проведеної інтерпретаційної діяльності).

Аксіоматично, що не всі інтерпретаційні уміння, класифіковані відповідно до фаз інтерпретаційної діяльності майбутнього вчителя музики, належать до комплексу вокально-технічних умінь. Зокрема, уміння рефлексивно оцінювати результати інтерпретаційної діяльності, які мають бути залучені під час рефлексивно-оцінювальної фази, безумовно, входять до сфери виключно мисленнєвої діяльності особистості, оскільки рефлексія є однією з функцій мислення. У той же час ці уміння рефлексивного оцінювання є вельми важливими для удосконалення власної інтерпретаційної діяльності, тому ми не можемо їх не розвивати паралельно з усією групою інтерпретаційних умінь.

Так само й уміння щодо опрацювання музикознавчих, музично-теоретичних, вокально-педагогічних джерел, зіставлення й класифікації отриманої інформації, що застосовується під час інформаційно-мистецтвознавчої фази, не належать безпосередньо до вокально-технічних умінь, а залучають мисленнєві операції конкретизації, абстрагування, порівняння та класифікації тих чи інших блоків музикознавчої, музично-історичної інформації тощо. Але без набуття умінь щодо опрацювання музикознавчих, музично-теоретичних, вокально-педагогічних джерел є неможливою друга фаза інтерпретаційної діяльності, під час якої майбутній вчитель музики проєктує загальний інтерпретаційний концепт вокального твору.

Уміння самостійного проектування оригінального інтерпретаційного концепту вокального твору на основі жанрово-стильового підходу, які залучаються під час проєктивно-концептуальної фази, також, не належачи безпосередньо до вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики, є провідними для успішного провадження інтерпретаційної діяльності. Адже на базі цих умінь окреслюються загальні межі музичної форми, напрями драматургічного розвитку, точка «золотого перетину» і поточні кульмінації, якщо такі є, співвідношення між ними тощо.

Застосування комплексного підходу під час конкретизації змісту кожної з наведених вище груп вокально-технічних умінь передбачає їх розгляд не тільки з позицій цілісності, але й з позицій інтегративних зв'язків між означеними групами як складниками усього комплексу. Н. Пахомова визначає інтеграцію як ресурс для забезпечення цілісності за допомогою «різноманітних відношень та взаємозв'язків», як «методологічну основу розкриття єдності явищ об'єктивної дійсності» (Пахомова, 2013: 250).

Якщо розглядати інтеграцію як важливий чинник цілісності, то слід зауважити, що саме інтеграція не тільки уможливує гармонійний розвиток всіх груп вокально-технічних умінь, але й паралельно забезпечує комплексний вокальний розвиток майбутнього вчителя музики, який включає розвиток як суто вокальних можливостей – збільшення діапазону співацького голосу, збагачення його тембру тощо, так і інтелектуально-творчої сфери студента – креативності його музичного мислення, аналітично-мисленневих здібностей, артистизму.

Водночас, окресливши цілісність і інтеграцію як важливі характеристики комплексу вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики, не можна не зазначити про таку характеристику, як динамічність. Під динамічністю вокально-технічних умінь студентів ми розуміємо їхню здатність до поступового й взаємопов'язаного удосконалення, що має процесуально-висхідний характер і на практиці має структуру певних «сходів», де кожна із сходинок є вищою від попередньої, являючи собою певний рівень сформованості цих умінь.

Таким чином, застосування комплексного підходу дало змогу окреслити вокально-технічні уміння майбутнього вчителя музики як складний комплекс технологічно-позиційної, комунікативно-виражальної та інтерпретаційної груп умінь, основними характеристиками якого є:

а) цілісність, що забезпечує єднання означених груп умінь, спрямоване на набуття студентом здатності до яскравого, творчого й досконалого провадження вокально-виконавської діяльності як на уроках музичного мистецтва, в позаурочній діяльності, так і під час власної просвітницької, концертної діяльності тощо;

б) інтеграція, що забезпечує як гармонійний розвиток трьох означених груп вокально-технічних умінь, так і комплексний вокальний розвиток майбутнього вчителя музики, що стосується не тільки суто вокальних, але й інтелектуально-творчої можливостей;

в) динамічність, що уможливує здатність студента до поступового удосконалення всіх означених груп вокально-технічних умінь, яке має процесуально-висхідний характер і забезпечується на основі поступового переходу від початкового до високого рівня їх сформованості.

Підґрунтя для динамічності як однієї з провідних характеристик комплексу вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики становлять функції. Саме функції власне й відповідають за вектор зміни динаміки сформованості окремих вокально-технічних умінь, їх груп і, відповідно, усього комплексу. Означений вектор зростання динаміки спрямований від вихідного стану сформованості конкретного вокально-технічного умінь, групи або комплексу умінь до кінцевого стану сформованості. Зокрема, О. Хоружа зазначає, що призначення функцій того чи іншого педагогічного феномену полягає у здійсненні зв'язку між вихідним станом сформованості певного компоненту означеного феномена і його станом, коли феномен вже є сформованим (Хоружа, 2009).

Узагальнюючими стрижнями, що допомогли об'єднати конкретні вокально-технічні уміння у технологічно-позиційну, комунікативно-виражальну та інтерпретаційну групи, стали такі функції:

а) для групи технологічно-позиційних умінь – функція координації вокальної фонації й слухових уявлень;

б) для групи комунікативно-виражальних умінь – функція музичної комунікації;

в) для групи інтерпретаційних умінь – функція постановки і розв'язання музично-виконавських завдань художньої інтерпретації.

Водночас узагальнюючим стрижнем, що допоміг об'єднати означені групи технологічно-позиційних, комунікативно-виражальних та інтерпретаційних умінь у цілісний комплекс, є функція *рефлексії*.

А. Козир високо оцінює значущість рефлексивного усвідомлення майбутнім учителем музики темпів власного фахового зростання, визначаючи рефлексію як важливий чинник майстерності педагога-музиканта (Козир, 2008). Отже, функція рефлексії уможливує осмислення студентом різниці між первинним станом сформованості власних вокально-технічних умінь, як окремих, так і всього комплексу, і кінцевим станом їх сформованості.

Процес формування вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики вимагає залучати всі основні форми прояву функції рефлексії. *Ситуативна* форма рефлексії дає змогу студенту усвідомити якість сформованості як кожного окремого вокально-технічного умінь, так і усього комплексу цих умінь у конкретний момент вокальної діяльності: під час індивідуального або групового заняття з вокальних або вокально-хорових дисциплін, під час уроків мистецтва у процесі проходження педагогічної практики, під час поточної та підсумкової атестації з «Постановки голосу», «Хорового диригування», «Хорового класу», під час концертних виступів.

Ретроспективна форма рефлексії передбачає осмислення того, наскільки якісним, ефективним і повним був вияв вокально-технічних умінь, здійснений раніше у часі. Вже після індивідуального або групового заняття з вокальних або вокально-хорових дисциплін, після проведеного уроку мистецтва, після екзамену або концерту студент залучає ретроспективну форму рефлексії, піддаючи самоаналізу й самооцінюванню власну вокальну діяльність, власну підготовленість, здатність до повноцінної інтерпретаційної діяльності тощо.

Перспективна форма рефлексії, маючи ґрунтом набутий вокальний досвід, залучає мисленнєвий механізм передбачення й планування інтерпретаційних концептів вокальних творів, майбутнє корегування вокально-технічних умінь, розвідки щодо опанування нового вокального репертуару тощо.

Таким чином, повноцінне й ефективне формування вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики, зокрема, динаміка їх формування, зумовлені комплексним залученням ситуативної, ретроспективної й перспективної форм рефлексії, які охоплюють процес формування у часі і слугують синтезуючим чинником для цілісності усього комплексу.

З огляду на вищезазначене, аналіз змісту вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики, здійснений на базі застосування комплексного підходу, дав змогу окреслити вокально-технічні уміння майбутнього вчителя музики як складний комплекс технологічно-позиційної, комунікативно-виражальної та інтерпретаційної груп, основними характеристиками якого є цілісність, інтеграція та динамічність. Динаміку формування означеного комплексу забезпечують такі функції, як функція координації вокальної фонації й слухових уявлень, функція музичної комунікації, функція постановки і розв'язання музично-виконавських завдань художньої інтерпретації та функція рефлексії. Сукупність цих функцій відповідає за вектор зміни динаміки сформованості окремих вокально-технічних умінь, їх груп і, відповідно, усього комплексу, спрямований від вихідного до кінцевого стану сформованості.

Список використаних джерел:

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
2. Козир А.В. Професійна майстерність учителів музики: теорія і практика формування в системі багаторівневої освіти : монографія. Київ : НПУ імені М. Драгоманова, 2008. 378 с.
3. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). Київ : Освіта України, 2008. 274 с.
4. Пахомова Н. Інтеграція як провідна тенденція розвитку суспільства та освіти: історико-педагогічний аспект. *Витоки педагогічної майстерності*. 2013. Випуск. 11. С. 250–256.
5. Хоружа О.В. Компонентна структура етнопедагогічного мислення майбутнього вчителя музики. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2009. Випуск 7 (12). С. 116–122.
6. Mehrabian Albert (2007). *Nonverbal Communication*. Aldine Transaction, New Brunswick, 226 p.

References:

1. Honcharenko S. U. (2011) *Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Vydannia druhe, dopovnene. Rivne: Volynski oberehy, 552 s.
2. Kozyr A.V. (2008) *Profesiina maisternist uchyteliv muzyky: teoriia i praktyka formuvannia v systemi bahatorivnevoi osvity: monohrafiia*. Kyiv: NPU imeni M. Drahomanova, 378 s.
3. Padalka H.M. (2008) *Pedahohika mystetstva (Teoriia i metodyka vykladannia mystetskykh dystsyplin)*. Kyiv: Osvita Ukrainy, 274 s.
4. Pakhomova N. (2013) *Intehratsiia yak providna tendentsiia rozvytku suspilstva ta osvity: istoryko-pedahohichnyi aspekt*. Vytoky pedahohichnoi maisternosti, Vypusk. 11. S. 250–256.
5. Khoruzha O.V. (2009) *Komponentna struktura etnopedahohichnoho myslennia maibutnoho vchytelia muzyky*. Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Vypusk 7 (12). S. 116–122.
6. Mehrabian Albert (2007). *Nonverbal Communication*. Aldine Transaction, New Brunswick, 226 p.